

جُرْم شناسی

دکتر سید محمود میر خلیلی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۳۹۹

میرخلیلی، سیدمحمود، ۱۳۵۰-
جرم‌شناسی / سیدمحمود میرخلیلی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹.
سیزده، ۲۸۵ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۶۲: حقوق و فقه اجتماعی؛ ۵۶)
بها: ۴۵۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.
۱. جرم‌شناسی. ۲. Criminology. ۳. جرم‌شناسی -- جنبه‌های اجتماعی. ۴. Criminology -- Social aspects. ۵. جرم و
جنایت -- پیشگیری. ۶. Crime prevention. ۷. جرم‌شناسی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام. ۸. Criminology -- Religious
Islam -- aspects. الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
HV۶۰۲۶ ۳۶۴
شماره کتابشناسی ملی ۷۴۳۵۰۲۵

جرم‌شناسی

مؤلف: دکتر سیدمحمود میرخلیلی (دانشیار دانشگاه تهران)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسگری

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۹

تعداد: ۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: مرکز انتشارات دانشگاه پیام نور

قیمت: ۴۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: <http://rihu.ac.ir/fa/book>

مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظرگرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی «ره»، بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۵۶۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان منبع درس جرم‌شناسی برای دانشجویان رشته حقوق جزا و جرم‌شناسی در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری فراهم آمده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، دکتر سید محمود میرخلیلی و نیز از ارزیابان محترم، دکتر علی سلیمی و دکتر محمدعلی حاجی ده‌آبادی سپاسگزاری کند.

تقدیم به:

مولا علی بن ابی طالب علیه السلام
کسی که
فرمانش به مالک اشتر،
بزرگ‌ترین منشور جرم‌شناسی و بهترین الگوی جرم‌شناسی و سیاست جنایی است.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱
۱. اختصار.....	۲
۲. بیان ساده.....	۲
۳. اشاره به دیدگاه‌های علت‌شناختی بزهکاری و پیشگیرانه در اسلام.....	۲
۴. تأکید بر نظریه‌ها.....	۳
مقدمه.....	۵

فصل اول: مفاهیم، تاریخچه و مبانی نظری

مبحث اول: مفاهیم.....	۱۰
گفتار اول: مفهوم بزهکاری و واژگان مرتبط.....	۱۰
الف) مفهوم بزهکاری.....	۱۰
ب) مفهوم جرم.....	۱۱
ج) مفهوم انحراف.....	۱۳
د) مفهوم گناه.....	۱۴
ه) حالت خطرناک.....	۱۴
گفتار دوم: تعریف جرم‌شناسی.....	۱۶
الف) تعریف زیلیگ.....	۱۶
ب) تعریف لیل، لاواستین و استانیو.....	۱۷
ج) تعریف استفانی و لواسور.....	۱۷
مبحث دوم: تاریخچه.....	۱۸
گفتار اول: دوران ماقبل علمی (غیرعلمی و نیمه‌علمی).....	۱۸
گفتار دوم: دوره نیمه‌علمی.....	۱۹
گفتار سوم: دوره علمی.....	۲۰
مبحث سوم: مبانی.....	۲۴

گفتار اول: مبانی انسان‌شناختی.....	۲۴
الف) جبر یا اختیار انسان و بزه‌کاری.....	۲۵
ب) تأثیر هدف و غایت زندگی انسان بر جرم‌شناسی.....	۲۶
ج) تربیت‌پذیری انسان.....	۲۸
د) مسئولیت اجتماعی انسان.....	۲۹
ه) تأثیرپذیری انسان از محیط اجتماعی.....	۳۰
و) انسان موجودی حسابگر «نظریه انتخاب عقلانی».....	۳۲
گفتار دوم: مبانی روش‌شناختی جرم‌شناسی.....	۳۴
مبحث چهارم: رابطه جرم‌شناسی و دیگر علوم مرتبط با جرم.....	۳۸
گفتار اول: رابطه جرم‌شناسی و حقوق جزا.....	۳۸
گفتار دوم: رابطه جرم‌شناسی با سیاست جنایی.....	۴۰
گفتار سوم: رابطه جرم‌شناسی و اخلاق.....	۴۳
گفتار چهارم: رابطه جرم‌شناسی و کیفرشناسی.....	۴۴
گفتار پنجم: رابطه جرم‌شناسی و جامعه‌شناسی کیفری.....	۴۶
گفتار ششم: رابطه جرم‌شناسی و جامعه‌شناسی انحرافات.....	۴۷
گفتار هفتم: رابطه جرم‌شناسی و روان‌شناسی جنایی.....	۴۸
گفتار هشتم: رابطه جرم‌شناسی و آمار.....	۴۹
الف) نگاهی به علم آمار.....	۵۰
ب) آمار جنایی.....	۵۲
مبحث پنجم: شاخه‌های جرم‌شناسی.....	۵۴
گفتار اول: جرم‌شناسی نظری.....	۵۴
الف) جرم‌شناسی خُرد و جرم‌شناسی کلان.....	۵۵
۱. جرم‌شناسی خُرد.....	۵۵
۲. جرم‌شناسی کلان.....	۵۶
ب) جرم‌شناسی عمومی و اختصاصی.....	۵۷
۱. جرم‌شناسی عمومی.....	۵۷
۲. جرم‌شناسی اختصاصی.....	۵۸
۱-۲. جرم‌شناسی زیستی (زیست‌شناسی جنایی).....	۵۹
۲-۲. جرم‌شناسی روانی (روان‌شناسی جنایی).....	۵۹
۲-۳. جرم‌شناسی جامعه‌شناختی (جامعه‌شناسی جنایی).....	۶۱
گفتار دوم: جرم‌شناسی کاربردی.....	۶۳
الف) جرم‌شناسی بالینی.....	۶۴
ب) جرم‌شناسی پیشگیرانه.....	۷۰
ج) جرم‌شناسی حقوقی یا انتقادی.....	۷۲

فصل دوم: نظریه‌ها و مکاتب جرم‌شناسی

مبحث اول: نظریات فردی	۷۹
گفتار اول: نظریه جبر زیستی	۸۰
گفتار دوم: نظریه‌های روانی	۸۲
الف) دیدگاه فروید	۸۳
ب) نظریه شخصیت جنایی	۸۴
گفتار سوم: دیدگاه اسلام درباره عوامل فردی	۸۶
مبحث دوم: نظریات سنتی اجتماعی	۸۹
گفتار اول: نظریه بی‌هنجاری (خلأ هنجاری)	۸۹
گفتار دوم: نظریه همبستگی اجتماعی دورکیم	۹۲
گفتار سوم: نظریه فشار	۹۴
الف) نظریه فشار دورکیم	۹۶
ب) نظریه فشار روبرت مرتون	۹۶
ج) نظریه فشار در دیدگاه دیگر جرم‌شناسان	۹۸
گفتار چهارم: یادگیری اجتماعی، نظریه تقلید	۱۰۲
گفتار پنجم: نظریه تعارض فرهنگی سلین	۱۰۴
گفتار ششم: قانون حرارتی کتله و گری	۱۰۷
گفتار هفتم: قانون اشباع جنایی انریکو فری	۱۰۸
گفتار هشتم: نظریات واکنش اجتماعی	۱۰۹
الف) جرم‌شناسی سوسیالیستی	۱۱۱
ب) جرم‌شناسی رادیکال یا بنیادگر	۱۱۳
ج) نظریه برچسب‌زنی	۱۱۵
گفتار نهم: مکتب شیکاگو	۱۱۷
گفتار دهم: دیدگاه اقتصادی، یا بازار جرم	۱۲۱
گفتار یازدهم: نظریه معاشرت‌های ترجیحی	۱۲۳
مبحث سوم: نظریه‌های اجتماعی نوین	۱۲۵
گفتار اول: جرم‌شناسی پُست‌مدرن	۱۲۵
الف) مفهوم پُست‌مدرنیسم	۱۲۵
ب) زمینه‌های تولد پست‌مدرنیسم	۱۲۸
ج) جایگاه جرم‌شناسی پُست‌مدرن	۱۳۱
گفتار دوم: جهانی شدن جرم	۱۳۲
گفتار سوم: دیدگاه‌های بازگشت به کیفر	۱۳۵
گفتار چهارم: جرم‌شناسی صلح‌طلب	۱۳۷
چالش‌های جرم‌شناسی صلح‌طلب	۱۴۰
گفتار پنجم: جرم‌شناسی آسیب اجتماعی محور (زمیولوژی)	۱۴۱

گفتار ششم: جرم‌شناسی سبز.....	۱۴۴
گفتار هفتم: بزهکاری یقه‌سفیدها و یقه‌سرخ‌ها.....	۱۴۵
الف) بزهکاری یقه‌سفیدها.....	۱۴۶
ب) بزهکاری یقه‌سرخ‌ها.....	۱۵۰
گفتار هشتم: عوام‌گرایی کیفری.....	۱۵۲
گفتار نهم: نظریه قوچ قربانی.....	۱۵۶
گفتار دهم: جرم‌شناسی محکومان.....	۱۵۹
گفتار یازدهم: مدیریت ریسک در مقابله با بزهکاری.....	۱۶۰
الف) مفهوم مدیریت ریسک.....	۱۶۲
ب) مبانی پذیرش مدیریت ریسک در اسلام.....	۱۶۳
۱. قاعده مراتب تعزیر.....	۱۶۴
۲. احکام اولی و ثانوی.....	۱۶۵
۳. احکام حکومتی.....	۱۶۶
۴. قاعده اهم و مهم.....	۱۶۷
۵. قاعده دفع ضرر محتمل.....	۱۶۸
۶. قاعده لاضرر.....	۱۶۹
۷. قاعده نفی عسر و حرج.....	۱۶۹
۸. قاعده دفع المفسده اولی من جلب المصلحة.....	۱۷۰
۹. قاعده اضطرار.....	۱۷۱
ج) تفاوت نظریه مدیریت ریسک و سیاست جنایی ریسک‌مدار.....	۱۷۲

فصل سوم: پیشگیری از بزهکاری

مبحث اول: مفاهیم و اصول حاکم بر پیشگیری.....	۱۷۴
گفتار اول: مفهوم پیشگیری.....	۱۷۴
الف) مفهوم مضیق پیشگیری.....	۱۷۴
ب) مفهوم موسع پیشگیری.....	۱۷۶
گفتار دوم: اصول حاکم بر پیشگیری.....	۱۷۸
الف) تغییرپذیری و تربیت‌پذیری شخصیت افراد.....	۱۷۸
ب) تعامل شخصیت و وضعیت.....	۱۷۹
مبحث دوم: امکان‌سنجی و اهداف پیشگیری.....	۱۸۰
گفتار اول: امکان پیشگیری.....	۱۸۰
الف) دیدگاه‌های مخالف امکان پیشگیری از بزهکاری.....	۱۸۰
۱. نظریه لمبروزو.....	۱۸۰
۲. نظریه دورکیم.....	۱۸۰
۳. نظریه مارکسیست‌ها درباره پیشگیری از جرم.....	۱۸۱

۱۸۳.....	۴. مجازات‌گرایان.....
۱۸۴.....	ب) موافقان پیشگیری از بزهکاری.....
۱۸۵.....	گفتار دوم: محدودیت‌ها و موانع پیشگیری.....
۱۸۶.....	الف) تأثیر متفاوت روش‌های پیشگیری بر انواع جرائم.....
۱۸۶.....	ب) تأثیر متفاوت روش‌ها بر افراد مختلف.....
۱۸۶.....	ج) چالش روش‌ها.....
۱۸۷.....	د) جابه‌جایی بزهکاری، نتیجه برخی روش‌ها.....
۱۸۷.....	ه) موانع حقوق بشری.....
۱۹۰.....	گفتار سوم: اهداف پیشگیری.....
۱۹۰.....	الف) کاهش بزهکاری، با قرار دادن انسان در مسیر کمال.....
۱۹۱.....	ب) درونی‌سازی اجتناب از جرم.....
۱۹۲.....	ج) دشوار یا ناممکن ساختن وقوع جرم.....
۱۹۲.....	د) جلوگیری از پیدایش و تشدید انگیزه مجرمانه.....
۱۹۴.....	مبحث سوم: انواع پیشگیری.....
۱۹۶.....	گفتار اول: پیشگیری غیرکیفری.....
۱۹۶.....	الف) پیشگیری اجتماعی.....
۱۹۸.....	ب) پیشگیری وضعی.....
۲۰۱.....	گفتار دوم: پیشگیری کیفری.....
۲۰۴.....	مبحث چهارم: پیشگیری از بزهکاری در آموزه‌های اسلامی و قوانین ایران.....
۲۰۴.....	گفتار اول: پیشگیری از جرم در آموزه‌های اسلامی.....
۲۰۵.....	الف) پیشگیری اجتماعی.....
۲۰۵.....	۱. ترویج فرهنگ خدامحوری، تقوا و خودکنترلی.....
۲۰۵.....	۱-۱. اعتقاد به حضور و نظارت خداوند و تحصیل ملکه تقوا.....
۲۰۷.....	۱-۲. تأثیر عبادات و فرائض دینی در بازدارندگی.....
۲۰۷.....	۱-۳. اعتقاد به آخرت.....
۲۰۸.....	۱-۴. توبه.....
۲۱۰.....	۲. نقش خانواده در پیشگیری از جرم.....
۲۱۲.....	۳. فرهنگ‌سازی و ایجاد آگاهی.....
۲۱۳.....	۴. مشارکت مردم در پیشگیری از بزهکاری.....
۲۱۳.....	۴-۱. امر به معروف و نهی از منکر.....
۲۱۵.....	۴-۲. داوری و میانجی‌گری.....
۲۱۵.....	۵. رفع مشکلات اقتصادی.....
۲۱۷.....	۶. ایجاد همبستگی و همگونی فرهنگی.....
۲۱۷.....	ب) پیشگیری وضعی.....
۲۲۱.....	ج) پیشگیری کیفری.....

۲۲۲.....	۱. حتمیت و قطعیت در اجرای مجازات‌ها
۲۲۳.....	۲. استفاده از بهترین و آسان‌ترین روش
۲۲۳.....	۳. جرم‌انگاری رفتارهای مقدماتی
۲۲۶.....	۴. قضازدایی
۲۲۷.....	گفتار دوم: پیشگیری از بزهکاری در قوانین جمهوری اسلامی ایران
۲۲۸.....	الف) قانون پیشگیری از وقوع جرم
۲۳۰.....	ب) قانون اقدامات تأمینی ۱۳۳۹
۲۳۲.....	ج) قانون مبارزه با مواد مخدر ماده
۲۳۳.....	د) قانون ادغام نیروی انتظامی مصوب ۱۳۶۹
۲۳۴.....	ه) آئین‌نامه اجرائی سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور

فصل چهارم: بزه‌دیده‌شناسی

۲۳۷.....	مبحث اول: مفاهیم، تاریخچه و انواع بزه‌دیدی
۲۳۷.....	گفتار اول: مفهوم بزه‌دیده و بزه‌دیده‌شناسی
۲۳۷.....	الف) مفهوم بزه‌دیده
۲۳۸.....	ب) مفهوم بزه‌دیده‌شناسی
۲۴۱.....	گفتار دوم: انواع بزه‌دیده
۲۴۱.....	الف) انواع بزه‌دیده براساس ایفای نقش در بزهکاری
۲۴۲.....	ب) تقسیم بزه‌دیده با معیار آسیب‌پذیری
۲۴۳.....	ج) بزه‌دیده مستقیم و غیرمستقیم
۲۴۵.....	د) اقسام بزه‌دیدگان براساس شخصیت بزه‌دیده
۲۴۵.....	ه) بزه‌دیدی اولی و ثانوی
۲۴۶.....	و) بزه‌دیدگان دستگاه عدالت کیفری
۲۴۷.....	گفتار سوم: تاریخچه بزه‌دیده‌شناسی
۲۴۹.....	مبحث دوم: بزه‌دیدی و پیشگیری از آن در آموزه‌های اسلامی
۲۴۹.....	گفتار اول: جایگاه بزه‌دیده در اسلام
۲۵۰.....	گفتار دوم: مبانی بزه‌دیده‌شناسی در اسلام
۲۵۱.....	گفتار سوم: عوامل بزه‌دیدی از نگاه اسلام
۲۵۲.....	الف) توجه به نقش بزه‌دیده به‌عنوان یکی از عوامل بزهکاری
۲۵۳.....	ب) محافظت نکردن از آماج‌ها
۲۵۵.....	ج) وجود فرصت و موقعیت
۲۵۶.....	د) ضعیف بودن بزه‌دیده
۲۵۸.....	گفتار چهارم: حمایت از بزه‌دیدگان در آموزه‌های اسلامی
۲۵۸.....	الف) اطلاع‌رسانی به موقع و آموزش بزه‌دیدگان
۲۶۰.....	ب) مجوز دفاع مشروع

ج) قوانین بیمه اجباری.....	۲۶۰
د) از بین بردن موقعیت‌های بزه‌دیدگی.....	۲۶۱
ه) مسئولیت ناشی از فعل غیر.....	۲۶۲
و) ترویج فرهنگ صبر، مدارا و تحریک نکردن.....	۲۶۲
ز) تقیه و توریه.....	۲۶۴
ح) حمایت و مراقبت از بزه‌دیدگان خاص.....	۲۶۷
۱. زنان.....	۲۶۷
۲. اطفال.....	۲۶۹

فهرست منابع

الف) منابع فارسی.....	۲۷۳
ب) منابع عربی.....	۲۸۱
ج) منابع لاتین.....	۲۸۳

پیشگفتار

جرم‌شناسی، دانشی است که بزهکاری و عوامل آن را در جامعه تحقیق و بررسی می‌کند و برای به حداقل رساندن آن، راهکارهای عملی ارائه می‌دهد. جرم، رفتاری است که از سوی انسان ارتکاب می‌یابد. انسان، ماهیتی بسیار پیچیده دارد و به همین نسبت رفتار او نیز دارای پیچیدگی است؛ از این‌رو، ارائه یک نظریه ساده و جامع در جهت رفع این معضل، دشوار است. به همین دلیل نظریه‌های مختلفی در تبیین عوامل و راهکارهای پیشگیری از بزهکاری مطرح شده که عموماً قابل تأمل و بررسی‌اند.

بزهکاری پدیده‌ای است که همواره امنیت و آرامش زندگی انسان را به خطر انداخته و بشریت در طول قرن‌های گذشته، در واکنش بر ضد آن، فراز و نشیب‌های فراوانی را پشت سر نهاده است. در طول تاریخ زندگی انسان در کره زمین، جوامع بشری در برخورد با نقص هنجارهای اجتماعی واکنش‌های مختلفی داشته‌اند. رفتارهایی که الزام‌آور بوده و از سوی جامعه حمایت شدید شده‌اند و معمولاً دارای ضمانت اجرای مجازات هستند. این‌گونه رفتارها و مرتکبان آنها، بیشتر موضوعات بحث جرم‌شناسی را تشکیل می‌دهند. برخی رفتارهای بدون ضمانت اجرای کیفری نیز در راستای جلوگیری از وقوع بزهکاری قانونی، توجه دانش جرم‌شناسی را به خود جلب می‌کنند. تا مدت‌ها، کیفر به‌عنوان تنها راهکار مبارزه بر ضد معضل بزهکاری شناخته شده و به کار گرفته می‌شد؛ هرچند مطالعه علمی پدیده مجرمانه و توجه به روش‌های غیرکیفری به قرن‌های اخیر باز می‌گردد، اما در آموزه‌ها و تعالیم حیات‌بخش اسلام و دیگر مکاتب الهی، بر روش‌های غیرکیفری، مانند تدابیر اجتماعی بازدارنده، از میان بردن زمینه‌ها و موقعیت‌های جرم‌زا و راهبردهای فرهنگی بیشتر تأکید شده است.

جرم‌شناسی، به تعبیر استاد کی‌نیا از استادان برجسته جرم‌شناسی، «دانش مقدسی است». این تقدس از آنجاست که می‌کوشد انسانیت را به انسان بازگرداند. به تعبیر وی، جرم‌شناسی به

دلیل داشتن چنین خصوصیتی تلاش می‌کند راهی بیابد تا انسانِ ناکامی که با خود قهر کرده و از خویش گریخته و از جامعه روی برتافته و سر ناسازگاری در پیش گرفته با خودش آشتی کند و راه مهر ورزیدن را بیاموزد.^۱

هرچند در حوزه جرم‌شناسی آثار بسیاری در قالب کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها وجود دارند، ولی با توجه به ویژگی‌های ذیل، در پژوهش حاضر، نگاشتن آن ضرورت دارد؛ مهم‌ترین ویژگی‌های این اثر عبارت‌اند از:

۱. اختصار

این پژوهش به‌رغم گستردگی موضوعات و تنوع آنها، بررسی تفصیلی و طولانی هر موضوع را در دستور کار ندارد. بنابراین، اگر حجم مجموع مباحث زیاد است، به دلیل گستردگی موضوعات و عناوین مورد بحث بوده و در هر حال، رعایت این اصل، یعنی ایجاز و اختصار در نظر بوده است. با توجه به اینکه جرم‌شناسی به عوامل جرم و راهکارهای پیشگیری توجه بیشتری دارد، از این‌رو، نظریه‌ها و مکاتب در یک فصل مستقل و مکاتب انتقادی نیز ذیل آن بحث شده‌اند و برای جرم‌شناسی پیشگیرانه به دلیل اهمیت آن فصلی مستقل در نظر گرفته شده است.

۲. بیان ساده

در این نوشتار سعی بر آن است که از بیان طولانی و پیچیده مطالب اجتناب شود و حتی‌الامکان با بیانی شیوا و ساده دیدگاه‌ها و نظریات تبیین شوند. برخی آثار تدوین شده در این رشته با توجه به وارداتی بودن محتوا، بیشتر رویکرد ترجمه داشته و دارای پیچیدگی متن و دشواری فهم برای مخاطب هستند. در این اثر اما سعی شده با بومی‌سازی مباحث، این پیچیدگی عبارتی نیز برطرف شوند.

۳. اشاره به دیدگاه‌های علت‌شناختی بزهکاری و پیشگیرانه در اسلام

اگرچه دانش جرم‌شناسی از آغاز قرن نوزدهم میلادی با رویکرد اثباتی و تجربی آغاز به کار کرد، اما آموزه‌های اسلامی همانند مکتب کلاسیک کیفرمحور نبوده و چنان‌که در این نوشتار اشاره خواهد شد، بر عوامل مختلف فردی و اجتماعی و مقابله با آنها در راستای پیشگیری تأکید داشته است و جرم‌شناسی نیز جز این، بحث دیگری ندارد.

۱. کی‌نیا، مبانی جرم‌شناسی، ج ۱، ص ۵.

نگارنده در این پژوهش، در صدد تدوین جرم‌شناسی اسلامی نیست، از این‌رو، در موضوعات مختلف صرفاً به اجمال به دیدگاه‌های علت‌شناختی بزهکاری و پیشگیرانه در اسلام با استفاده از منابعی که کمتر بدانها نقد و ایراد وارد شده، اشاره رفته است.

پس از مطالعات تجربی و علت‌شناختی، در هنجارنگاری، جرم‌انگاری و کیفرگذاری و امثال آنها در مرحله تدوین و طراحی سیاست جنایی، بی‌تردید به رویکرد ایدئولوژیک نیز توجه شده است. در این امر، حتی جوامع سکولار نیز از قاعده مستثنا نیستند. تقسیم سیاست جنایی به دو شاخه ایدئولوژیک و غیرایدئولوژیک، یعنی صرفاً علمی، نادرست است. هر سیاست جنایی باید بر مبانی علمی و مطالعات جرم‌شناسی مبتنی باشد، وگرنه از اساس سیاست جنایی نیست، در عین حال، ناچار است بر همه ملاحظات ایدئولوژیک در حوزه جرم نیز توجه داشته باشد. با توجه به اینکه آموزه‌های اسلامی حکایت از یک نگاه تفصیلی و جامع، نه صرفاً رویکرد کیفری در سیاست جنایی اسلام دارند، از این‌رو، نگاه‌های علت‌شناختی اسلام به پدیده مجرمانه در موارد لازم، بررسی خواهند شد. بنابراین، سیاست جنایی، تدوین و طراحی شده و در نهایت اجرای یک برنامه مدون از سوی یک مکتب یا کشور و جامعه خاص است که اولاً، براساس مبانی علمی و علت‌شناسی تجربی در جوامع و ثانیاً، براساس وضعیت جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، مبانی ایدئولوژیک جامعه و بسیاری معیارهای دیگر، تدوین می‌شود، تا از افزایش بزهکاری در آن جامعه خاص جلوگیری کند. از این‌رو، در جرم‌شناسی به جز کشف علمی رابطه علت و معلولی، هیچ‌کدام از این ملاحظات وجود ندارد و صرفاً خنثی کردن عوامل مدنظر است؛ ولی در سیاست جنایی همه ملاحظات ذکر شده در نظر گرفته می‌شود. برای مثال، ممکن است برخی راهبردهای تأکید شده از سوی جرم‌شناسی، به دلیل تعارض با اصول اخلاقی پذیرفته جامعه نبوده، یا به دلیل تعارض با حقوق و آزادی‌های فردی، یا حریم خصوصی، قابلیت استفاده نداشته باشند.

۴. تأکید بر نظریه‌ها

جرم‌شناسی دامنه بسیار گسترده و وسیعی دارد و قطعاً ما در این اثر قادر نخواهیم بود به همه ابعاد و بیان جامع نظریات آن پردازیم، از این‌رو، نخست ابتدا به بیان کلیات، شامل مفاهیم تاریخیچه، مبانی، چالش‌ها و مشکلات پرداخته شده، سپس در ادامه به بیان مهم‌ترین نظریه‌های جرم‌شناسی، البته از نگاه نگارنده اختصاص می‌یابد.

مقدمه

جرم‌شناسی، به‌عنوان شاخه‌ای از علوم جنایی در قرن‌های اخیر، رسالت شناسایی عوامل مجرمانه و ارائه راه‌حل جهت کاهش این پدیده در جوامع بشری را بر عهده دارد. این رشته که تقریباً هم‌زمان با پیدایش مکتب تحقیقی متولد شده و با دیدگاه‌های زیست‌شناختی سزار لمبروزو و نظریات جامعه‌شناختی انریکو فری درباره عوامل جرم‌زا شکل گرفته، ریشه‌های جرم را خارج از اراده بزهکار دنبال می‌کند و به دنبال عواملی است که بر این اراده تأثیر می‌گذارند. بر این اساس، اراده ارتکاب جرم خود معلول عواملی است که باید شناسایی شده و با آنها مبارزه شود. جرم، از نگاه حقوق کیفری، نقضِ هنجارهایی است که قانون‌گذار مصداق‌های آن را تعیین کرده و برای آنها مجازات در نظر گرفته و امروزه مطالعه جرم‌شناختی آن، در کنار مطالعه حقوقی، مورد توجه قرار گرفته است. از نگاه جرم‌شناسی، جرم به‌عنوان رفتاری متعارض با هنجارهای اجتماعی است که فرد را از قواعد اجتماعی دور می‌سازد. به‌طور کلی رفتارهای ضد اجتماعی دو گونه‌اند: یا جنبه تقنینی و مشمول مقررات موضوعه ندارند، در این صورت فعل یا ترک فعل ناقض این هنجارها، جرم یا بزه نامیده می‌شود که جنبه کیفری دارد. افزون‌بر هنجارهایی که دارای بعد هنجاری و تقنینی هستند، هنجارهایی نیز هستند که نقض آنها انحراف را ایجاد می‌کند. نقض کردن هنجارهایی که ضمانت اجرای حقوقی ندارند را انحراف گویند. در طول تاریخ، واکنش بر ضد پدیده مجرمانه، جوامع بر مجرم به‌عنوان عامل اصلی ارتکاب بزه توجه کرده و غالباً راهکارهای مقابله با جرم بر او متمرکز بوده‌اند. البته در گذشته‌های دور در مکاتب الهی، مانند اسلام، افزون‌بر مجرم، بر نفس جرم، ریشه‌ها، عوامل آن و وضعیت‌ها و فرصت‌های جرم‌زا نیز توجه و عنایت ویژه شده است.

تفاوت نگاه جرم‌شناسی به عنوان یک دانش نوپا و و نگرش‌های قبلی که عمدتاً در قالب حقوق جزا مطرح بوده‌اند، در این است که حقوق جزا، جرم را در یک مفهوم حقوقی، یعنی فعل یا ترک فعلی که قانون‌گذار آن را ممنوع شمرده و برای آن مجازات مقرر داشته، می‌شناسد. با این هدف که قواعد حاکم بر جرائم و مجازات‌ها را بررسی کند تا مرتکب و عامل ارتکاب جرم را به مجازات برساند، اما جرم‌شناسی به بررسی عوامل جرم و مقابله ترجیحاً کنشی با آنها تأکید دارد.

در حقوق جزای کلاسیک، جرم به عنوان رفتار یک انسان آزاد و دارای اراده، مرکز ثقل حقوق کیفری بود، از این رو، تعیین نوع واکنش و شدت و ضعف آن، به سنگینی رفتار ارتكابی و نقش اراده در تحقق آن صرف‌نظر از هرگونه توجه به شخصیت مرتکب بستگی داشت. نگرش علمی و علت‌شناختی به جرم زمینه پیدایش رشته جرم‌شناسی را فراهم کرد؛ از منظر این علم، تمرکز مقابله با بزهکاری باید بر مجرم، یعنی شخص بزهکار، باشد. ظهور مکتب تحقیقی و پیدایش دانش جرم‌شناسی، با انتشار کتاب انسان بزهکار، اثر لمبروزو^۱ در سال ۱۸۷۶م، تحول ژرفی در نحوه نگرش به بزهکاری پدید آورد. امروزه با گسترش مباحث بزه‌دیده‌شناختی و پیشگیری وضعی بر آماج‌های جذاب و فقدان مراقب توانمند و مؤثر نیز متمرکز است.^۲

روش تحقیق در دانش جرم‌شناسی دارای اهمیت شایانی است؛ زیرا این شاخه از علوم جنایی، در مقایسه با دیگر علوم وضعیت منحصر به فرد و مخصوصی دارد؛ از یک سو، وام‌گیرنده از دیگر علوم است و داده‌های خود را از آن دانش‌ها وام می‌گیرد؛ از این رو، باید به روش‌های علمی در آن دانش‌ها نیز پای‌بند باشد؛ از سویی دیگر، قرار گرفتن این رشته در کنار حقوق کیفری، باعث شده تا در مواردی با رویکرد حقوق کیفری، به موضوعات این علم توجه شود. دانش جرم‌شناسی باید همانند جامعه‌شناسی، جرم را به عنوان یک پدیده ببیند و درصدد علت‌شناسی آن باشد. علت‌شناسی یک پدیده در حوزه علوم انسانی، روش‌های خاص خود را می‌طلبد.

جرم‌شناسی نمی‌تواند با وصف مکتب یا کشور و... مطرح شود و انتساب آن به مکاتب، مانند اسلام، یا مکتب دفاع اجتماعی و دیگر مکاتب، صحیح نیست. اگر اسلام به عوامل جرم توجه کرده، این سیاست جنایی مکتب اسلام است که در جامعه مد نظرش، سیاست‌گذاری برای مقابله با هر نوعی از جرم به شیوه‌ای خاص باشد. جرم‌شناسی، یعنی با استفاده از روش تجربی

1. Cesare - Lombroso

۲. همان، ص ۱۱.

عوامل جرم را شناسایی کردن و براساس آن، راهکار پیشگیری ارائه دادن، بدون توجه به یک جامعه خاص. به همین دلیل، ما به دیدگاه‌های اسلام درباره عوامل و راهکارهای پیشگیری، به صورت فرعی و تحت عناوین مختلف اشاره کرده‌ایم. منابعی که در قالب مقاله یا کتاب با عنوان «جرم‌شناسی اسلامی» مطرح شده‌اند، عموماً ضمن طرح مباحث جرم‌شناسی و علت‌شناسی بزهکاری، ذیل هر بحث به طرح آیه یا روایتی پرداخته‌اند. البته درباره سیاست جنایی اسلام چند منبع تألیف شده که از جمله می‌توان به کتاب سیاست جنایی اسلام و جمهوری اسلامی، اثر دکتر سیدمحمد حسینی، کتاب مبانی سیاست جنایی حکومت اسلامی، تألیف دکتر جلال‌الدین قیاسی، مقاله «مدل‌شناسی سیاست جنایی اسلام»، اثر دکتر رحیم نوبهار و برخی موارد دیگر اشاره کرد.

در دانش جرم‌شناسی عوامل جرم بررسی می‌شوند و علت‌شناسی، یکی از رسالت‌های این رشته است. این رشته صرفاً به توصیف وضع موجود و نگرش‌های مرسوم نمی‌پردازد، بلکه افزون‌بر این، واقعیت‌های مجرمانه را نشان می‌دهد که برخی حاصل سوء مدیریت‌اند؛ سپس این نواقص و مشکلات را به تدوین‌کنندگان سیاست جنایی گوشزد کرده و خلأها را نشان می‌دهد. بنابراین، یکی از روش‌های جرم‌شناسی، روش انتقادی است که اهمیت دارد و باید بدان توجه شود. انتقادهایی که به اساس نظام عدالت کیفری وارد می‌شود، در جرم‌شناسی نظری، به‌عنوان شاخه‌های جرم‌شناسی نظری مانند جرم‌شناسی تعامل‌گرا، رادیکال و واکنش اجتماعی، مطالعه می‌شوند. همچنین در جرم‌شناسی کاربردی، شاخه انتقادی، از درون، حقوق جزا را نقد جزئی و درونی می‌کند. توجه به قوانین جرم‌زا، نهادهای حقوق کیفری، تورم کیفری، تورم جمعیت کیفری، ناکارآمدی واکنش‌ها نیز موضوع مطالعه این شاخه‌اند. برای مثال، قانونی که وضع شده تا آمار جرم را کاهش دهد، به عکس خود بر افزایش آن تأثیرگذار است. جرم‌شناسی با مطالعات خود به این نتیجه رسیده که قوانینی که از مراجع قانون‌گذاری می‌آیند و ساخته دست بشر هستند، خالی از ایراد نیستند، به‌ویژه قوانینی که بدون مطالعه و بدون برآورد موقعیت و مرتکبان نوعی آن عمل شده و در چارچوب احساسات و در خلأ و بی‌اطلاعی از واقعیات جامعه نوشته می‌شوند، پیامدهای منفی دارند. بعد انتقادی جرم‌شناسی از آن جهت اهمیت مضاعف دارد که همواره در مقام برآورد و سنجش نهادهای حقوق جزا از قانون‌گذاری تا مرحله اجرای حکم است و به تفصیل در شاخه‌های جرم‌شناسی کاربردی از آنها بحث می‌شود. در آغاز ضروری است که طی یک فصل به بیان مفاهیم ضروری و تاریخیچه بپردازیم، سپس در ادامه، به بیان مبانی مختلف موضوع بحث در جرم‌شناسی اشاره‌ای داشته باشیم.

فصل اول

مفاهیم، تاریخچه و مبانی نظری

از آنجا که جرم‌شناسی رشته نوپایی به شمار می‌رود و از سویی، از داده‌های دیگر رشته‌ها بهره می‌جوید، از این‌رو، عناوین و اصطلاحات بسیاری را از دیگر رشته‌ها، مانند حقوق، جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و دیگر علوم وام می‌گیرد. ضروری است نخست جایگاه این اصطلاحات در دانش نوین جرم‌شناسی نیز تحلیل شده، سپس تاریخچه این رشته را در فرایند مطالعه جرم در طول تاریخ بررسی شود. توجه به این تحول، یعنی زمانی که رویکرد صرفاً حقوقی به بزه، به رویکرد علمی و علت‌شناختی بدل شد، دارای اهمیت است. به علاوه، زمینه‌های تاریخی که این تغییر رویکرد را موجب شده‌اند، دارای اهمیت‌اند. در نهایت مبانی انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی و حتی زیست‌شناختی در تحول نگرش به موضوع جرم و مجرم، موضوعات دیگری هستند که تحت عنوان مبانی بررسی می‌شوند.

مبحث اول: مفاهیم

نخست مفهوم جرم در حقوق کیفری و بزهکاری در حوزه جرم‌شناسی و برخی عناوین مرتبط، مانند انحراف و گناه را تبیین می‌کنیم، سپس به بیان مفهوم جرم‌شناسی پرداخته و در ادامه مفهوم برخی عناوین را که با جرم‌شناسی ارتباط نزدیکی دارند، مانند سیاست جنایی و سیاست کیفری، بررسی می‌کنیم و در پایان ضمن تبیین موضوعات جرم‌شناسی، به بیان مفهوم هریک از این موضوعات می‌پردازیم.

گفتار اول: مفهوم بزهکاری^۱ و واژگان مرتبط

واژه‌هایی چون جرم، بزه، کجروی، انحراف، گناه، ناهنجاری و امثال آنها را می‌توان جزء عناوینی دانست که دانش پیشگیری بدانها توجه دارد و باید به منظور روشن‌تر ساختن محدوده پیشگیری، نخست این مفاهیم تبیین شوند.

الف) مفهوم بزهکاری

بزهکاری، در یک مفهوم جرم‌شناختی، عبارت از مجموعه جرائم واقع شده در زمان و مکان معین است. با توجه به اینکه جرم‌شناسی از آمار جنایی، به عنوان ابزار مطالعاتی تجربی بهره می‌برد؛ از این رو، بزهکاری منصرف به این معناست و مفاهیمی مانند بزهکاری قضائی یا قانونی، بزهکاری ظاهری یا پلیسی و بزهکاری واقعی، با همین معنا ذیل آن بحث می‌شوند. دانش پیشگیری درصدد مبارزه با بزهکاری به منظور کاهش آمار بزه است.^۲

در مفهوم دوم، بزهکاری به قابلیت‌های بالفعل یا بالقوه موجود در فرد یا جامعه، به عنوان یک پدیده است که محصول آن، به شکل جرم در جامعه نمود می‌یابد. فرایندی که یک فرد طی آن، از یک انسان شرافتمند عضو جامعه و ناکرده بزه، به یک انسان مجرم تبدیل می‌شود و تحت عنوان «بزهکاری» درباره او بحث و بررسی می‌شود. به تعبیری دیگر، به چگونگی تکوین بزه در سیر عمل مجرمانه، بزهکاری گفته می‌شود.^۳

1. Criminality.

۲. نوربها، زمینه جرم‌شناسی، ص ۵۳-۵۴.

۳. همان، ص ۵۷.

برای مثال، وقتی آقای «الف» که یک عضو شرافتمند جامعه بود، کارمند دولت بود و بدون اندیشه مجرمانه در جامعه زندگی می‌کرد، چگونه به یک سارق حرفه‌ای تبدیل شد؟ فرایند تبدیل شدن او به یک سارق، نتیجه چه عواملی بود؟ این رویکرد، موضوع را به عنوان بزهکاری مورد توجه قرار می‌دهد. در اینجا دیگر سخن از عناصر تشکیل دهنده جرم یا تام و ناقص بودن آن نیست.^۱

ب) مفهوم جرم

جرم، در یک مفهوم کلی، عبارت است از: نقض آن دسته از هنجارهای اجتماعی که دارای ضمانت اجرای کیفری هستند؛ به این دسته از هنجارها، هنجارهای حقوقی اطلاق می‌شود. در حقوق جزا معیار و ملاک عمل مجرمانه تعیین مجازات در قانون است؛ چنان‌که هر فعل یا ترک هر فعلی را که قانون‌گذار در قانون برای آن مجازات در نظر گرفته، جرم بوده و دیگر اعمال، فاقد وصف جزائی و غیرمجرمانه‌اند. جرم و انحراف، ضمن اینکه هر دو نقض هنجارهای اجتماعی‌اند، دارای وجه اشتراک هستند، اما این تفاوت اساسی را به لحاظ ضمانت اجرا دارند. جرم، ساخته و پرداخته ذهن و اندیشه قانون‌گذار است، یعنی اینکه هرچند نوعاً با توجه به هنجارهای موجود و حساسیت جامعه در قوانین کیفری مدنظر قرار می‌گیرد، اما در مواردی ممکن است رفتارهایی که حتی نقض هنجار اجتماعی نیستند، یا به عکس حتی خود هنجار هستند، از سوی قانون‌گذار جرم‌انگاری می‌شوند. برای مثال، تکدی، ممکن است در جامعه، نقض هنجار نبوده و گاهی مردم خوشحال هم باشند که افرادی را می‌یابند تا صدقات خود را مستقیم و بدون واسطه به آنها بدهند، اما از سوی قانون‌گذار، جرم‌انگاری می‌شود.

تنوع بسیار پدیده‌های مجرمانه و ابعاد گوناگون این نوع وقایع، سبب شده تا مطالعات انجام‌یافته درباره پدیده‌های مجرمانه، واژه‌های متنوعی را در توضیح مفاهیم مورد نظر خویش به کار گیرند. بررسی اجمالی این تعبیرها می‌تواند در مشخص‌تر ساختن ابعاد مفهومی پدیده مجرمانه تأثیری درخور داشته باشد. واژه‌هایی چون جرم، بزه، کجروی، انحراف، گناه، ناهنجاری و امثال آنها را می‌توان جزء مواردی دانست که جرم‌شناسی بدانها توجه دارد. تعریف‌هایی که در بیان دانشمندان، به‌ویژه حقوق‌دانان آمده‌اند، بیشتر به مفهوم حقوقی جرم

1. Collins dictionary Crime: an act or omission prohibited and punished by law: Criminality the state or quality of being criminal.

و معیار قانون و مجازات تعیین شده از سوی قانون‌گذار اشاره دارند. برخی تعریف‌ها نیز به مبانی جرم‌انگاری، مانند مغایرت عمل ارتكابی با احساسات شرافتمندانه، برخلاف وجدان عمومی بودن، نقض آرامش عمومی و مخالفت با نظم اجتماعی پرداخته‌اند. بدیهی است که از همه هنجارهای جامعه با ضمانت اجرائی کیفری حمایت نمی‌شود.

تعریف قانونی و رسمی جرم عبارت از این است که هر آنچه را که حاکمیت قابل کیفر بشناسد، جرم است.^۱ در حقوق جزا، معیار و ملاک عمل مجرمانه، تعیین مجازات در قانون است، از این رو، «هر رفتاری اعم از فعل، یا ترک فعل، که در قانون برای آن مجازات تعیین شده است جرم محسوب می‌شود»^۲ و دیگر اعمال، فاقد وصف جزائی و غیر مجرمانه هستند. برای مثال، اگر آقای «الف» با قصد سرقت وارد منزل آقای «ب» شده، سپس دستگیر شود، دو گونه بحث مطرح می‌شود: نخست اینکه آیا اقدام «الف» در قانون جرم است؟ آیا اقدام مدنظر قانون‌گذار در تحقق رفتار مجرمانه محقق شده است؟ یا صرفاً شروع به جرم است، یا عملیات مقدماتی است؟ و امثال این بحث‌ها که موضوع را از زاویه دید حقوق کیفری بررسی می‌کنند. در اینجا سخن از جرم است. تعریف‌هایی که در بیان حقوقدانان آمده است، بیشتر به مفهوم حقوقی جرم و معیار قانون و مجازات تعیین شده از سوی قانون‌گذار اشاره دارند. برخی تعریف‌ها نیز به مبانی جرم‌انگاری، مانند مغایرت عمل ارتكابی با احساسات شرافتمندانه، برخلاف وجدان عمومی بودن، نقض آرامش عمومی و مخالفت با نظم اجتماعی پرداخته‌اند.^۳

در حقوق کیفری اسلام، جرم در اصطلاح عبارت است از انجام دادن فعل یا گفتن سخنی که قانون اسلام آن را حرام شمرده، و بر فعل آن کیفر مقرر داشته، یا ترک فعل یا قولی که قانون اسلام آن را واجب شمرده و بر آن ترک، کیفر مقرر داشته است.^۴ منابع اسلامی، جرم را عبارت از امور ممنوع شرعی دانسته‌اند که خداوند به وسیله کیفر حد یا تعزیر، مردم را از ارتكاب آن باز می‌دارد. البته کیفر حد، در مفهوم عام خود مورد نظر بوده که شامل قصاص و دیات نیز می‌شود و مقصود مجازات‌های معین است.^۵

۱. وایت و هینز، جرم و جرم‌شناسی، ص ۴۲.

۲. قانون مجازات اسلامی، مصوب ۱۳۹۲، ماده ۲.

۳. فیض، مقارنه و تطبیق در جزای عمومی اسلام، ص ۶۹-۷۰؛ عوده، التشریع الجنائی الاسلامی، ص ۵۰۱.

۴. فیض، همان، ص ۷۳.

۵. ماوردی، احکام السلطانیة، ص ۳۱۱.

ج) مفهوم انحراف

رفتاری که ناقض هنجارهای اجتماعی باشد، انحراف نامیده می‌شود. واژه Deviance، در لغت به معنای عملی است که به دور از هنجارها باشد.^۱ بنابراین، با توجه به تغییر هنجارها، رفتاری ممکن است امروز منحرفانه تلقی شود و در زمانی دیگر، عادی باشد.^۲ انحراف، شامل هنجارهایی است که از لحاظ اجتماع اهمیت دارند، ولی به درجه‌ای از اهمیت نرسیده‌اند که قانون، ضمانت اجرای کیفری تعیین کند و تنها مذمت و سرزنش اجتماعی را به دنبال دارد؛ مانند دروغگویی، رعایت نکردن حق دیگران در صف و امثال آنها.^۳ در حقوق جزا، سخن از جرم کیفری است. انحراف، مفهومی است اخلاقی-اجتماعی، که بیشتر مذمت عمومی را به دنبال دارد. یعنی دارای ضمانت اجرای عملی و موضوعه نبوده، بلکه ضمانت اجرای آن تقبیح و سرزنش اجتماعی است. به همین دلیل، برخی معتقدند باید سراغ آسیب‌شناسی رفت که هر دو نوع ناهنجاری را تحت پوشش قرار می‌دهد. البته موضوع جرم‌شناسی صرفاً رنگ جزائی و حقوقی ندارد؛ یعنی هم شامل جرم می‌شود و هم انحراف. پس موضوع جرم‌شناسی، شناخت عوامل پدیده مجرمانه و راه‌های مقابله با این عوامل و ریشه‌هاست. از این‌رو، انحراف‌ها نیز به دلیل اینکه اولاً، ممکن است ریشه و عامل بسیاری از جرائم باشند و ثانیاً، قانون‌گذار در جرم‌انگاری، بر بسیاری از رفتارهایی که حتی از جرائم برای جامعه خطرآفرین‌ترند، بی‌توجهی کرده باشد، به همین جهت موضوع بحث جرم‌شناسی قرار می‌گیرند.

بدیهی است که همه هنجارهای جامعه با ضمانت اجرای کیفری حمایت نمی‌شوند. نقض هنجار اجتماعی که انحراف نامیده می‌شود، واکنش اجتماعی، یعنی تقبیح و سرزنش اجتماعی را در پی دارد. بنابراین، انحراف را می‌توان ناهمنوائی با هنجارها یا مجموعه هنجارهای معینی تعریف کرد که از سوی شمار درخور ملاحظه‌ای از مردم در اجتماع یا جامعه پذیرفته شده است.^۴ به سخن دیگر، انحراف، رفتاری است که هنجارهای اجتماعی مهمی را نقض کرده و در نظر شمار بسیاری از مردم نکوهیده است.

1. Wehmeier, 2005, p.418.

۲. هاشمی‌پگی و نجفی ابرندآبادی، دانش‌نامه جرم‌شناسی، ص ۱۳۶.

۳. حسینی، سیاست جنایی در اسلام و جمهوری اسلامی ایران، ص ۱۴.

۴. آنتونی گیدنز، جامعه‌شناسی، ص ۱۳۲.

(د) مفهوم گناه

گناه در فرهنگ دینی به معنای نافرمانی از خداوند است.^۱ به سخن دیگر، انجام دادن کاری است که خداوند آن را نهی کرده، یا ترک کاری است که به آن دستور داده است.^۲ این واژه را معادل واژگانی چون ذنب، معصیت، اثم، سینه و خطیئه در زبان عربی می‌دانند.^۳ برای هر گناهی عقوبت اخروی پیش‌بینی شده، ولی برخی گناهان در قالب جرائم عرفی جرم‌انگاری شده و دارای مجازات در قالب محکومیت کیفری هستند. درباره اینکه جرم قابل کیفر دنیوی در اسلام شامل همه گناهان است، یا فقط گناهان کبیره را شامل می‌شود، یا از این هم محدودتر است، نظریات مختلفی وجود دارد.

(ه) حالت خطرناک

واژه «حالت خطرناک»، که نخستین بار از سوی رفائل گاروفالو، قاضی ایتالیایی و از بنیان‌گذاران مکتب اثباتی، وارد دانش جرم‌شناسی شد،^۴ اشاره به وضعیت افرادی دارد که احتمال وقوع جرم از سوی آنان بیشتر است. حالت خطرناک، با ارزیابی ظرفیت جنایی هر شخص، یعنی توانایی او در ارتکاب جرم و میزان هم‌رنگی او با محیط عادی جامعه، پس از ارتکاب جرم تعیین می‌شود. هدف از تشخیص حالت خطرناک و پی بردن به آن، کشف وسایل و راه‌های خنثی کردن آن است.^۵

در قوانین ایران، ماده یک قانون اقدامات تأمینی و تربیتی مصوب ۱۳۳۹ش، مجرم خطرناک را تعریف کرده بود. براساس این قانون، مجرم خطرناک کسی است که سوابق و خصوصیات روحی و اخلاقی و کیفیت ارتکاب و جرم ارتكابی او را در مظان ارتکاب جرم در آینده قرار می‌دهد. به سخن دیگر، مجرم خطرناک، کسی است که حالت‌ها و خصوصیات اخلاقی، او را به گونه‌ای جلوه می‌دهد که هر لحظه امکان ارتکاب بزه از سوی او وجود دارد؛ هرچند این قانون با تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ش، منسوخ شده، ولی تعریف ماده یاد شده از «مجرم خطرناک» بیانگر آن است که مفاهیم جرم‌شناسی، مانند حالت خطرناک، وقتی وارد محدوده حقوق کیفری می‌شوند،

۱. قرائتی، گناه‌شناسی، ص ۷.

۲. سجادی، فرهنگ معارف اسلامی، ج ۲، ص ۴۲۹.

۳. همان جا.

۴. دانش، مجرم کیست؟ جرم‌شناسی چیست؟، ص ۳۳۳.

۵. گسن، جرم‌شناسی کاربردی، ص ۵۰.

باید محدودیت‌های آن را بپذیرند؛ به همین دلیل در حقوق جزا، ما نمی‌توانیم از حالت خطرناک فرد سخن به میان آوریم، بلکه باید از حالت خطرناک مجرمان بحث و گفتگو داشته باشیم. این به دلیل رسالت حقوق کیفری در حفظ حقوق و آزادی‌های فردی و احترام به اصل برائت است.

حالت خطرناک، یک مفهوم بالینی است و بخش اصلی مطالعات جرم‌شناسی بالینی را تشکیل می‌دهد، ولی مکتب تحقیقی (اثباتی) آن را جایگزین مفهوم مسئولیت کیفری کرده و به‌عنوان معیار تشخیص، نوع و میزان واکنش بر ضد بزهکاری مدنظر قرار داده است. بنابراین، در پیشگیری از جرم، تشخیص حالت خطرناک و شناسایی کسانی که ممکن است گذار از اندیشه به عمل کنند، ضروری است. استفاده از تدابیر پیشگیری از جرم در فرایند وقوع بزه از زمان تصمیم مجرم به ارتکاب بزه و بعد از آن تا پیش از زمان وقوع جرم در حالی انجام می‌شود که فرد تصمیم به ارتکاب گرفته اما هنوز قصد خود را عملی نساخته است. به وضعیت این افراد حالت خطرناک گفته می‌شود که به‌عنوان یک مفهوم متحول در پیشگیری وضعی نیز بر آن توجه می‌شود. ارتباط بیشتر این عنوان با پیشگیری از آن جهت است که شناسایی افراد خطرناک که در جرم‌شناسی بالینی براساس نشانه‌ها یا شاخص‌های زیستی، روانی، اجتماعی و... صورت می‌گیرد، می‌تواند به استفاده بهتر از تدابیر پیشگیری در جهت خنثی کردن آثار خطرناکی مجرم و پایش و کنترل وی منجر شود. علت خطرناکی فرد هرچه باشد، راهکارهای پیشگیری درصدد آن هستند که امکان عملی ساختن نیت مجرمانه از سوی شخص خطرناک را ناممکن یا دشوار سازند؛ از این‌رو، شناسایی افراد در شرف بزهکاری، یا دارای حالت خطرناک، بسیار مؤثر است.

میزان خطرناکی مجرم، یا ظرفیت جنایی او، به عوامل گوناگونی بستگی دارند. سوابق مجرم، اعم از سوابق اجتماعی، جسمی و پزشکی، روان‌پزشکی و به‌ویژه سوابق کیفری، در تعیین میزان خطرناکی، نوع نظارت و کنترل لازم، مفید و مؤثر هستند.^۱ بنابراین، شخصی که قبلاً مرتکب جرم شده و دارای حالت خطرناک تشخیص داده می‌شود، به نوعی می‌توان او را تحت نظارت و کنترل‌های محدودکننده قرار داد، اما درباره کسانی که دارای سوابق مجرمانه نیستند چنین نظارتی با حفظ حقوق و آزادی‌های فردی در تضاد و مغایرت است. برای اینکه از اعمال سلیقه شخصی در احراز حالت خطرناک در اشخاص جلوگیری شود و حتی درباره کسی که دست به ارتکاب جرم زده

۱. عبدالفتاح، «جرم چیست و معیارهای جرم‌انگاری کدام است؟»، مجله حقوقی و قضائی دادگستری، ش ۴۱، زمستان ۱۳۸۱، ص ۱۵۱.

(مجرم بالفعل) و به کیفر قانونی خود خواهد رسید، بدون ضرورت و به بهانه وجود حالت خطرناک عملی که منتهی به ایجاد محدودیت و یا سلب آزادی شخص می‌شود، صورت نگیرد، باید همان‌گونه که بر طبق اصل قانونی بودن جرم و مجازات، تعیین وصف مجرمانه و نیز میزان مجازات آن بر عهده قانون‌گذار است، به همین صورت، نحوه تشخیص، کیفیت و اوصاف حالت یاد شده هم بالضروره باید از سوی مقنن مشخص شود، و اقدامات تأمینی مربوطه نیز به منظور رفع حالت خطرناک معین می‌شوند. بنابراین، بدون وجود مجوز قانونی، سلب یا محدودیت آزادی اشخاص، به بهانه دفاع از اجتماع در مقابل خطرهای ناشی از حضور آنان به هیچ عنوان جایز نیست.

گفتار دوم: تعریف جرم‌شناسی

معمولاً در آثار جرم‌شناسی بیان می‌شود که اصطلاح جرم‌شناسی^۱ را برای نخستین بار «توپینار»^۲ دانشمند فرانسوی در ۱۸۷۹م، به کار برد و در سال ۱۸۸۵م، یعنی شش سال پس از انتشار کتاب توپینار، گاروفالو، قاضی ایتالیایی کتابی را با نام جرم‌شناسی منتشر ساخت.^۳ البته تأکید بر اینکه ابتدا چه کسی این واژه را استفاده کرده، نشانگر یک تغییر رویکرد و نه صرفاً یک تغییر واژه است. واژه «Criminology» در مقابل «Criminal law»، مفهوم و رویکرد کاملاً متفاوتی دارد و بررسی علمی پدیده مجرمانه و فاصله گرفتن از آنچه صرفاً به منویات قانون‌گذار می‌پردازد. از پسوند «Logy»، به جای پسوند «Law»، به خوبی استنباط می‌شود. تعریف‌های مختلفی از جرم‌شناسی به عمل آمده که به نمونه‌هایی از آنها اشاره می‌کنیم:

الف) تعریف زیلیگ

وی می‌گوید: «جرم‌شناسی، دانش جرم است».^۴ به نظر می‌رسد این تعریف مناسبی است، از آن جهت که اولاً، مختصر و مفید است و ثانیاً، به این نکته مهم توجه داده که جرم‌شناسی دانش است، نه بررسی حقوقی و تحلیل داده‌های موجود؛ و این قید، جرم‌شناسی را به‌طور کلی از رشته حقوق جزای شکلی و ماهوی متمایز می‌کند.

1. criminology

2. Topinard

۳. دانش، مجرم کیست؟ جرم‌شناسی چیست؟، ص ۱۵.

۴. کی‌نیا، مبانی جرم‌شناسی، ج ۱، ص ۶.